

Ю. І. Магась-Демидас

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ВЗАЄМВІДНОСИНИ ВЛАДИ ТА КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1860 – 1914 РР.)

На території Правобережної України у 60-х рр. XIX ст. зародився кооперативний рух, який до 1914 р. пройшов кілька етапів свого розвитку. Вагомим фактором, що впливав на діяльність кооперативних організацій, були їхні взаємовідносини із органами державної влади. У різні періоди, під дією таких чинників як неврожай та голод, економічна криза, революція 1905-1907 рр. та столипінська аграрна реформа, ставлення властей до кооперативів змінювалося від відвертої ворожості до підтримки. Проте незмінним протягом усього часу було прагнення уряду не допустити виходу діяльності кооперативів за межі економічної сфери.

Ключові слова: кооператив, правовий статус, кооперативний статут, кооперативні курси, читання.

У другій половині XIX ст. на теренах підросійської України починають виникати кооперативи: кредитні та ощадно-позичкові, споживчі, сільськогосподарські товариства й артілі. Ставлення властей до нового явища було не однозначним: з одного боку, уряд розумів, що кооперація може стати ефективним засобом покращення матеріального становища населення та удосконалення виробництва, що було, безумовно, позитивним; проте з іншого – влада побоювалася її перетворення на вагому громадську силу, яка вимагатиме демократизації суспільства. В будь-якому разі, необхідно було здійснювати регулювання діяльності кооперативних товариств.

Окремі аспекти з означеної теми знайшли відображення у працях дореволюційних авторів М. Хейсина [1], А. Кулижного [2], С. Прокоповича [3], які характеризували зміст кооперативних положень і типових статутів, їхні вади та позитивні сторони, вплив нормативних актів на розвиток кооперації в Російській імперії. С. Марголін [4] розглянув особливості розвитку єврейської кооперації. Радянський дослідник А. Лозовий [5] аналізував позицію влади

щодо робітничих, залізничних кооперативів. Сучасний російський історик А. Корелин [6] приділив особливу увагу розгляду російського кооперативного законодавства. Разом із тим, потребує більш детального аналізу політика царського уряду щодо кооперації на правобережних українських землях з огляду на особливості розвитку цього регіону.

Метою публікації є аналіз взаємовідносин влади із кооперативними організаціями, що проявлялися в законодавчій сфері та в політиці адміністративних органів відносно останніх.

Кооперативний рух у Правобережній Україні розпочався наприкінці 60-х рр. XIX ст. Це були переважно міські споживчі товариства, у яких зосереджувалися демократичні кола населення. Їх приваблювали не стільки господарські справи, скільки спільна ідея; дехто виступав за створення товариств, убачаючи в цьому ознаку ліберальних поглядів. Більшість кооперативів, організованих цими ентузіастами, невдовзі припинили своє існування. Крім недостатнього соціально-економічного підґрунтя, викривленого розуміння кооперативних ідей самими учасниками самодіяльних організацій, причинами невдач кооперативів були відсутність законодавчої бази для їхньої діяльності та вороже ставлення як центральної, так і місцевої влади. Прикладом був березневий указ 1867 р. про заборону антиурядових товариств, який хоча прямо й не стосувався об'єднань економічного характеру, проте посилював підозру до всіх товариств, у тому числі й кооперативних, що значно ускладнювало їх створення та функціонування.

Через неврожаї і голод початку 90-х рр. XIX ст. уряд переглянув свою позицію щодо кооперативів. Було розроблено ряд нормативно-правових актів із метою узаконення і регламентування діяльності кооперативних об'єднань. Зокрема, кредитної кооперації стосувалися дві редакції Положення про установи дрібного кредиту (1895 і 1904 рр.) [6, с. 1854; 7, с. 354-356], а також типові статuti кредитних ощадно-позичкових товариств (редакції 1896 й 1905-1906 рр.) [8, с. 74-75]. У цих документах проголошувалося сприяння дрібним виробникам, спрощувалася процедура відкриття товариств, встановлювалися

умови їх кредитування. Разом з тим, окремі правові норми обмежували фінансові можливості кооперативів [3, с. 138].

Статус споживчих товариств регулювався типовим статутом споживчих товариств (1897 р.). У цьому документі яскраво проявилася двоїста політика уряду: з одного боку спрощувалася процедура створення кооперативів, а з іншого – встановлювався ряд обмежень, наприклад, будь-які заходи, що проводилися споживчими товариствами, потребували дозволу місцевої влади [6, с. 185-186; 9, арк. 36].

Фабрично-заводські споживчі товариства на початковому етапі перебували в цілковитій адміністративній та фінансовій залежності від керівництва підприємств, що часто закріплювалося в кооперативних статутах [1, с. 43]. Проте 1886 р., під тиском робітничого руху, влада надала робітникам право на самостійні кооперативи. В найгіршому становищі перебували кооперативи залізничників: через стратегічне значення залізниць уряд особливо побоювався залучення їхніх працівників до громадської діяльності. Типовий статут було складено таким чином, щоб залізничні управління могли цілком контролювати створені в їх відомствах кооперативні установи [5, с. 263-265].

Відверто негативно влада ставилася до артілей, вважаючи їх «соціалізмом». Із 1885 р. у їхніх статутах містилися пункти про обов'язковий нагляд місцевої поліції та закриття артілі за найменшої підозри [1, с. 58]. Лише 1902 р. було прийнято Закон про артілі трудові, що регламентував їхню діяльність [10, с. 160].

Сільськогосподарські товариства керували типовим статутом 1897 р. [11, с. 319-321], а сільськогосподарські громади – статутом 1898, а згодом – 1908 р. [2, с. 64-66] Сільськогосподарські товариства користувалися податковими пільгами: відповідно до «Статуту про прямі податки» (1903 р.) окремі види діяльності цих установ звільнялися від оподаткування [12, с. 114]. Департамент землеробства сприяв сільськогосподарським, кредитним та іншим кооперативам в організації ними прокатних пунктів [13, с. 7].

Однією зі складових урядової політики щодо кооперативів стало національне питання. Наприклад, до кооперативних статутів товариств

вимагалось включати умови обмеження щодо придбання євреями й поляками нерухомості, закріплені в законодавстві [14, арк. 1 зв.; 15, арк. 4; 16, арк. 6]. Обмеження права участі єврейського населення в кооперації містилося в у розпорядженні Міністерства фінансів (1902 р.), де вимагалось, щоб дві третини керівних органів кредитних кооперативів становили християни. Часто-густо саме євреї, що володіли фінансами й необхідними знаннями, були найактивнішими членами цих товариств [4, с. 16-17], тому, через вказаний документ, створення кредитних кооперативів серед євреїв практично припинилося. Навіть після скасування у 1905 р. міністерського рішення влада на місцях продовжувала відмовляти у відкритті товариствам, до складу яких входили євреї [3, с. 369-370].

Положення 1895 р. проголошувало позастановість кредитних кооперативів, проте на практиці влада наполягала на їхній становій та національній замкнутості. Так, на думку Київського генерал-губернатора, враховуючи сепаратистські прагнення польської шляхти, інтереси поміщиків не можна було ставити поряд із селянськими. З цієї причини губернаторами було відхилено клопотання про відкриття ряду ощадно-позичкових товариств у Подільській [17, арк. 3-7] та Волинській губерніях [18, арк. 6-6 зв.; 19, арк. 1-1 зв.].

Одним із найвагоміших каталізаторів активного розгортання кооперації стала революція 1905-1907 рр. Намагаючись знизити суспільну напругу, уряд прийняв ряд нормативних документів щодо встановлення більш сприятливих умов для кооперативів: зразки нових статутів кредитних кооперативів (1905 р.), та земських кас (1906 р.) [20, арк. 10.], скасування 1905 р. постанови про обмеження участі євреїв в управлінні товариствами [4, с. 17], дозвіл служителям церкви брати участь у кооперативному русі (1907 р.).

Піднесення кооперації стимулювала столипінська аграрна реформа. З одного боку, розвиток ринкової економіки підштовхував населення до включення в кооперативний рух, з іншого, – цьому допомагала політика влади: після закону 1906 р. про насадження одноосібного володіння місцеві органи почали ставитися до селян лояльніше. Якщо раніше МВС із ворожістю

розглядало будь-які вільні союзи, то тепер воно навіть надсило телеграми на місця про необхідність заснування товариств, зокрема кооперативних, з метою зміцнення становища одноосібного власника [21, с. 26-27].

Для полегшення організації кооперативів запроваджувалися нові закони й розпорядження. Це, наприклад, закон про дрібний кредит (1910 р.) [22, с. 7-8], наказ міністерства внутрішніх справ земським начальникам сприяти поширенню серед селян кредитних кооперативів (1909 р.). Земцям, які не виконували наказ, загрожувало звільнення [23, с. 15].

На жаль, численні бюрократичні перепони часто зводили нанівець навіть такі незначні поступки кооперативам. Наприклад, на Волині протягом зими 1911 р. земські агрономи ініціювали створення 33 кредитних товариств та подали клопотання про позику для них до відділення Держбанку. До травня 1911 р. лише одне товариство отримало відповідь – така сповільненість рішень підривала престиж земства, жило серед населення негативні чутки щодо кооперативів та самих кооператорів [24, арк. 258-259].

Зі зростанням кількості товариств назріла потреба об'єднання їх у союзи. 11 червня 1911 р. було затверджено Типовий статут союзів кредитних кооперативів [1, с. 107]. Процедура створення об'єднань для інших видів кооперативів не була регламентована. Загалом, МВС вважало, що консолідація кооперативів створює серйозну небезпеку державного порядку [25, с. 145-146]. Тому кооператорам доводилося придумувати різні обхідні шляхи, наприклад, застосовувати договірну форму організації об'єднань [26, с. 25].

Суттєвим гальмом у розгортанні кооперативного руху була відсутність єдиного кооперативного закону. Хоча кооператори неодноразово піднімали питання про його необхідність, уряд зволікав із вирішенням цього питання, оскільки законодавча розрізненість полегшувала процедуру контролю над товариствами [8, с. 176].

Окремим питанням була участь у кооперативному русі учителів та духовенства. У багатьох випадках товариства відкривалися й успішно діяли саме завдяки вмілому керівництву з боку останніх.

Уперше питання про заборону участі духовенства в кооперативах було піднято в 70-х роках XIX ст. В 1884-1885 рр. постановою Синоду заборонялося духівництву бути членами правлінь і рад сільських ощадно-позичкових товариств. Оскільки неможливо було ізолювати духовенство від спілкування з селянами, а отже, й від кооперативної справи, у березні 1907 р. вийшла нова постанова, якою священству рекомендувалося роз'яснювати народу в приватних бесідах користь установ дрібного кредиту, дозволялося бути звичайними пайовиками в них, але заборонялося вступати до складу рад і правлінь таких установ, оскільки церковні канони не дозволяють священикам і дякам займатися грошовими операціями. Мовляв, у людей при цьому з'являється пристрасть до «мерзенного прибутку», що важко викорінюється і є неприпустимим для духовного сану.

Дії Синоду викликали резонанс як на місцях, а й в офіційних колах. Так, міністерство фінансів звернулося до нього з поясненням, що кредитні кооперативи відрізняються від решти кредитних установ, оскільки в їх основі лежать не матеріальні інтереси, а, головним чином, товариські начала. Тому Священний Синод був змушений у 1909 р. визнати можливою участь духовенства в керівних органах кредитних кооперативів. Заборона залишалася тільки стосовно споживчих товариств [3, с. 356-357].

У 1906 р., під впливом революційних подій, влада спонукала вчителів до участі в кооперативному русі. Так, за наполяганням міністерства фінансів, міністерство народної освіти радило сільським учителям допомагати кооперативам, зокрема, ставати їх керівниками та діловодами [27, с. 18; 28, с. 565]. Однак, 1911 р. вийшло розпорядження обмежити участь учителів у справі керування товариствами під приводом того, що діяльність педагогів у них матиме негативні політичні наслідки та відволікатиме освітян від виконання прямих обов'язків [28, с. 565].

Варто зазначити, що саме кооперативи часто були на селі джерелом народної просвіти, і це викликало неабиякі побоювання з боку можновладців. 1903 р. було затверджено Положення про порядок проведення окремими особами, товариствами і громадськими установами народних читань із

сільського господарства. Згідно з ним, для проведення освітніх заходів вимагалось отримання дозволу властей: подати клопотання на ім'я губернатора та повідомити час, місце проведення заходу та прізвища лекторів. Губернатор вирішував, чи достатньо ті лояльні до режиму для того, щоб їх допустити до читань [29, с. 115].

Усі просвітницькі заходи проходили з дозволу поліції й під її наглядом, за найменшої підозри вони заборонялися. Скажімо, 1911 р. циркуляром київського губернатора заборонялося проводити читання й бесіди інструкторам дрібного кредиту і споживчої кооперації С. Сухенку, І. Архангельському, П. Доманицькому, П. Пожарському [30, арк. 84]. На запланованих у травні 1914 р. курсах у Гайсині адміністрація не дозволила читати лекції Савицькому й П. Северинчуку (через їх «нелояльність до влади»), а потім узагалі заборонила заняття. Так само не було дозволено навчання в Кам'янці-Подільському. У той самий час курси, що не мали стосунку до кооперації (наприклад, з укріплення ярів), дозволялися [31, арк. 178-180, 184, 190, 192]. У січні 1914 р. заборонено проведення кооперативних курсів у Білій Церкві як таких, що «мають яскраве соціалістичне забарвлення в дусі українофільства, і з огляду на помічений вплив революційних партій на кооперативний рух». Між тим, їхня програма не передбачала жодного політичного питання й нічим не відрізнялася від інших курсів [32, арк. 1-1 зв, 2-2 зв.].

Позицію влади яскраво ілюстрували події січня 1914 р., пов'язані з курсами для споживчих, кредитних та ощадно-позичкових товариств у Вінниці та сільськогосподарськими курсами у Коханівці. За їх ходом наглядала поліція, а подільський губернатор обурювався через те, що під час зазначених заходів поширювалася література українською мовою (наприклад, дві брошури Й. Волошиновського «Дріжджі», журнали «Хуторянин» і «Рілля»), вивішувалися оголошення українською мовою, а окремі лектори, виступаючи російською, вживали українську для пояснення російських виразів, незрозумілих селянам (наприклад, «древесная почка» – «брунька»). Такі факти можновладець називав неприпустимими і наказав покарати винних [33, арк. 346, 348, 355-357, 360, 362, 365].

У 1912-1914 рр. київське товариство «Наша кооперація» видавало однойменний україномовний часопис. Було видрукувано 48 номерів журналу, календарі, листівки із портретами кооператорів. Проте 1914 р., у зв'язку з заборонаю україномовної друкованої продукції, товариство було закрито [34, с. 2-3; 35, с. 636].

Рідна мова заборонялася не лише в кооперативній літературі, а й у загальному вжиткові. Так, Київському союзу споживчих товариств дозволили відкритися тільки за умови, що на його зборах не виступатимуть українською [36, с. 106]. Усі назви кооперативів були російськими: «Рассвет», «Луч», «Единение», «Сбережение», «Жизнь» тощо. Адміністрація наказувала знімати з кооперативів україномовні вивіски [37, с. 17-18].

Іноді, через ворожість до кооперації, заборони накладалися і на російськомовні видання. Скажімо, Київська єпархіальна училищна рада постановила стежити, щоб у єпархії серед учнів та викладачів не поширювався кооперативний журнал «Наше дело» з огляду на його шкідливість «у всіх відношеннях» [38, с. 12].

Отже, протягом початкового періоду розвитку кооперації влада ставилася до неї негативно, побоюючись, що економічні форми самоорганізації населення перетворяться на вагому складову суспільно-політичного життя. Проте, суттєве погіршення становища населення у 90-х рр. XIX ст. змусило уряд шукати засоби для зняття соціальної напруги, одним із яких стали кооперативи. Прийняті владою положення й типові статuti були покликані узаконити та врегулювати найсуттєвіші аспекти діяльності різних видів кооперативних організацій та позитивно позначилися на їх функціонуванні. Після революційних подій 1905-1907 рр. відбувся різкий якісний стрибок у розвитку кооперативного руху, і царський уряд уже не міг не рахуватися із цією вагомою суспільною силою. Численні рішення органів як центральної, так і місцевої влади спрямовувалися на встановлення обмежень щодо участі в кооперативах окремих верств населення, економічних та організаційних аспектів їхньої діяльності.

Список використаних джерел:

1. Хейсин М. Л. Исторический очерк кооперации в России. Пг: Изд. т-во кооперативных союзов «Кооперация», 1918. 184 с.
2. Кулыжный А. Е. Деревенская кооперация. Пг., 1918. 214 с.
3. Прокопович С. Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика. М.: Тип. Мамонтова, 1918. 385 с.
4. Марголин С. О. Еврейские кредитные кооперации. СПб.: Типография «Север», 1908. 112 с.
5. Лозовый А. Курс кооперации. Очерки истории и теории кооперации. Б.м.: Пролетарий, 1927. 308 с.
6. Корелин А. П. Кооперативное законодательство в России и западный. Отечественная история. 1996. № 2. С. 180-189.
7. Положение об учреждениях мелкого кредита // Полное собрание законов Российской империи. 1895. Т.XV. СПб., 1899. С. 354-356.
8. Файн Л. Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. Иваново, 1994. 276 с.
9. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 274, оп. 4, спр. 480, 86 арк.
10. Половец В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) / В. М. Половец Чернігів: Деснянська правда, 1996. 204 с.
11. Нормальный устав сельскохозяйственных товариществ (30 июня 1897 г.) // Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 3-е. Т.XVII. 1897. СПб., 1900. С. 319-321.
12. Список сельскохозяйственных обществ СПб.: Типография М. Меркушева, 1904. 130 с.
13. Содействие департамента земледелия устройству мелкими сельско-хозяйственными обществами и другими кооперативами прокатных пунктов // Газета. 1911. № 43. 4ноября. С. 7-8.
14. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 626, спр. 472, 13 арк.
15. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 634, спр. 605, 4 арк.
16. Державний архів Хмельницької області, ф. 629, оп. 1, спр. 51, 8 арк.
17. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 288, 9 арк.
18. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 215, 7 арк.
19. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 535, спр. 327, 3 арк.
20. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 501, 1913, 180 арк.
21. Справочная книга для сельских товариществ / Под. ред. К.А. Мацевича. Харьков: Тип. «Печатное искусство», 1912. 396с.+152 с.
22. Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації на Україні // Українська сільсько-господарська кооперация. З нагоди 10-ї річниці заснування «ЦЕНТРАЛУ».

- Збірник І-ий. Подебради: В-во «Кооперативний Фонд імени Василя Доманицького», 1926. С. 1-16.
23. Гуртом // Слово. 1909. № 19. 9 мая. С. 14-15.
 24. Державний архів Житомирської області, ф. 183, оп. 1, спр. 102, 333 арк.
 25. Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX начале XX в. М.: Наука, 1988. 262 с.
 26. Шлапак А. Районне зібрання в г. Сквирі // Наша кооперація. 1913. № 20-21. С. 24-25.
 27. По России и за границей // Киевская земская газета. 1914. № 17. 9 мая. С. 17-21.
 28. Про діяльність земств та товариств // Рілля. 1911. Ч. 21. 1 сентября. С. 565.
 29. Список сельскохозяйственных обществ СПб.: Типография М. Меркушева, 1904. 130 с.
 30. ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2246, 198 арк.
 31. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА), ф. 228, оп. 1, спр. 8331, 442 арк.
 32. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 644, спр. 26, 3 арк.
 33. КПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 8331, 442 арк.
 34. Перший рік існування // Наша кооперація. 1913. № 18. С. 2-4.
 35. Про діяльність земств та товариств // Рілля. 1912. Ч. 24. 15 октября. С. 636-637.
 36. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації (Дорадянська доба) У 2 ч. Катеринослав: Книгоспілка, 1925. Ч. 1. 180 с.
 37. Слободенко В. Де що про споживчу кооперацію на Поділлі / В. Слободенко // Наша кооперація. 1914. № 12. С. 16-18.
 38. Хроника // Наше дело. 1910. № 8. С. 12-14.

On the territory of Right-Bank Ukraine the cooperative movement emerged in the 1860's, and it passed through several stages of development until 1914. The relationship between state authorities and cooperative organizations was a significant factor influencing the activities of cooperatives. During various periods the attitude of the authorities to cooperatives varied from open hostility to support depending on factors such as crop failure and famine, the economic crisis, the revolution of 1905-1907 and Stolypin's agrarian reform. However the Government's purpose to prevent cooperatives from going beyond the economic sphere was the same all the time.

Key words: cooperative, legal status, cooperative statute, cooperative courses, reading.